

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАБІЛЬНІСТЬ ДІАЛЕКТНОЇ СИСТЕМИ (на матеріалі болгарських переселенських говірок)

Різні ділянки граматичної системи неоднаковою мірою зазнають редукції. Найвідчутніших змін зазнає іменник. Слабкими ділянками є слова з чисто граматичними функціями – сполучники, прийменники, займенники, артиклі; внаслідок інтерференції першими зазнають змін категорії пізнього періоду формування, зокрема артикль у болгарській мові.

Ключові слова: морфологія, діалектологія, артикль, мовні контакти, категоріальне поле детермінації, болгарські переселенські говірки.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні проживає 204,6 тис. болгар, з них в Одеській області – 150,6 тис., у Запорізькій – 27,7 тис., у Миколаївській – 5,6 тис., у Кіровоградській – 2,2 тис. Близько 2 тис. болгар проживають у Криму [75].

В Україну, в основному до її південної частини, переселялися не поодинокі, розрізнені групи біженців, а переважно великі сільські громади, які тут утворювали нові поселення. Правовий статус, права і пільги іммігрантів визначалися цілою низкою указів, маніфестів та законів. Утворення колоній «задунайських переселенців» у Південній Україні сприяло швидкому економічному розвитку краю.

Важливим фактором, від якого залежить доля структури переселенської говірки, є її оточення, можливість чи неможливість постійного спілкування говіркою у межах своєї говірки як мікросоціуму та з носіями навколишніх говірок. За розташуванням стосовно діалектного оточення переселенські болгарські говірки поділяються на два типи: говірки компактного розташування – на півдні Бессарабії, та острівні говірки – у північних районах Одеської, у Миколаївській та Кіровоградській областях. До говірок першого типу належать говірки сіл, розташованих у Болградському, Ізмаїльському, Тарутинському, Саратському та Арцизькому районах Одеської області, де села здебільшого мононаціональні, а мешканці зберігають давні, вихідні для етапу переселення, риси діалекту. До острівних належать говірки смт. Вільшанки (Кіровоградська область), с. Тернівки (Миколаївська область), с. Червонознам'янки (Іванівського р-ну Одеської обл.) та кримські говірки, які перебувають у відриві від основного компактного болгарського діалектного масиву і зазнають інтенсивного впливу говірок інших мов, з якими контактують. Говірки болгарських поселень у Приазов'ї нами не розглядаються.

Для досліджуваних говірок характерні ті ж тенденції розвитку, що відзначені діалектологами і для інших діалектних систем [8: 401]:

- 1) зменшується кількість носіїв т. зв. «чистого» діалекту [1: 27];
- 2) звужується сфера використання говірок;
- 3) творяться змішані говірки (напівдіалекти, регіолекти) внаслідок взаємодії з іншими говірками та інослов'янськими системами;
- 4) спостережено соціальне та ситуативно-стилістичне варіювання діалектів;
- 5) зафіксовано негативне оцінювання діалектоносіями своєї говірки і свідоме орієнтування на державну мову [6: 52].

Болгари в Україні, попри дію у різний час несприятливих чинників, виявилися стійкими щодо збереження етнічної самоідентичності. Цьому сприяло його компактне розселення у Прутсько-Дністровсько-Дунайському межиріччі і в Надазов'ї, а також те, що більшість болгар було зайнято у сфері сільськогосподарського виробництва; селянство ж, як відомо, послідовніше й триваліший час зберігає традиції свого народу чи своєї етнографічної групи [7: 40]. Чинником, який об'єктивно сприяв асиміляції болгарського етносу, є «їхня близькість за мовою і культурою до східнослов'янських народів, відсутність національної автономії, міграції за межі компактного розселення, урбанізація, етнічно-мішані шлюби», а також послаблення і втрата в минулому зв'язків з метрополією [7: 41].

Різні соціокультурні обставини функціонування говірок зумовлюють неоднакові напрямки та різну інтенсивність змін їх внутрішньої структури. Ці говірки «становлять інтерес не лише як фрагмент болгарської діалектної мови, до того ж розташований за межами метрополії, а і як чинник розвитку неболгарських, насамперед українських і переселенських російських, говірок зон безпосереднього діалектного контактування, як складник цілісної мовної культури України» [4: 42]. На сталість/змінність досліджуваних говірок впливають екстралінгвальні фактори: географічна ізольованість або відкритість, компактна або дисперсна форма розселення, віддаленість або наближення до культурних центрів, однорідність або різномірність етнічного складу поселень, сусідство з більш або менш розвинутою в соціальному плані спільнотою, власна культурна розвинутість або нерозвинутість, рівень матеріального забезпечення діалектоносіїв.

Факт збереження етномовної цілісності болгарами-переселенцями, як справедливо зазначає П. Ю. Гриценко, є цінним як об'єкт досліджень саме завдяки своїй певній унікальності, несхожості з долею інших етномовних анклавів на терені України, передусім сербів, поляків, чехів, вірмен, росіян. За винятком росіян, які постійно мали умови для безперешкодного розвитку своєї мови і культури та державний захист національних інтересів, інші анклави, їхні мови, як і українська мова, такого значення не мали, що позначилося на долі цих етнічних груп на території України [4: 45]. Важливу роль у збереженні етнічної цілісності відіграли в ХІХ ст. державні комісії та комітети у справах болгар-переселенців, а в 30-і роки ХХ ст. — писемна мовотворчість, книгодрукування, шкільництво болгарською мовою.

Тому закономірним є висновок С. Стойкова про те, що болгарські переселенські говірки Бессарабії і Молдови «не лише добре зберігають свій характер, а й продовжують розвиватися за своїми внутрішніми законами, які в багатьох випадках мають аналоги в розвитку говірок у Болгарії» [9: 4]. Відсутність досліджень, докладних описів, які б фіксували стан болгарських переселенських говірок 60—90 рр. ХХ ст., не дозволяє простежити дальшу еволюцію цих говірок. Зауважимо, що у повоєнний час болгарську мову в селах з болгарським населенням в Україні у школах заступила російська, що позначилось на розвитку цих говірок. Унаслідок запровадження викладання у школах та інших навчальних закладах російської мови та активізації міжетнічних контактів відбулися зміни говірок, насамперед на лексичному рівні внаслідок запозичень слів, усталених зворотів; при цьому менш динамічною залишилася фонетична та граматична будова говірок.

Дослідження болгарських переселенських говірок показує, що різні структурні рівні виявляють неоднаковий ступінь стійкості при міжмовному контактуванні. Нестійкими виявляються ті ділянки мовної структури, які перебувають у фазі становлення, а також «слабкі» ділянки, пов'язані не з особливостями мовної системи, а зі складністю відтворюваної цими ділянками позамовної дійсності. Різні ділянки граматичної системи неоднаковою мірою зазнають редукації. Найвідчутніше змінюється іменник; водночас прикметник, займенник і дієслово меншою мірою зазнають іншомовних впливів.

Спостереження над змінами у граматичній структурі досліджуваних говірок переконує в тому, що в цьому випадку спрацював фактор слабкої ділянки системи. Слабкими ділянками є слова з чисто граматичними функціями — сполучники, прийменники, займенники, артиклі; внаслідок інтерференції першими зазнають змін категорії пізнього періоду формування, зокрема артикль. Тенденція вживання без артикля засвідчена передусім стосовно: 1) росіянізмів, 2) питомих болгарських слів з тим же коренем, що й у російській, 3) питомих лексем, що закінчуються на *-та* (*гробишта*, *булгуришта*), 4) назв родичів, останні в літературній мові в ряді випадків уживаються без артикля [5: 193].

У болгарських переселенських говірках, передусім у мовленні старших діалектоносіїв зафіксовано випадки частішого вживання членних форм, ніж у літературній болгарській мові. Це свідчить про те, що колишні артиклеві форми вже не сприймаються як такі і тому вимагають додаткового уточнення — нового засобу детермінації. Одним із таких способів є енклітики — короткі форми займенників (*Башта й и майка й на булката*), і репризи — дублювання (іменник + займенник або двох займенникових форм — повної і короткої): *Дончо го н'ама; Него го н'ама; Мен'а ма викат*), частотність яких у досліджуваних говорах є набагато вищою, ніж у літературній мові. При цьому повна і коротка форми займенника утворюють у говірках одну лексему (*мен'ама*, *нейага*, *насна*).

Сьогодні складно визначити етапи втрати артикля в досліджуваних говірках. Найбільшу нестабільність виявляють прийменникові сполучення, які виражають обставинні й об'єктні значен-

ПИТАННЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

ня — значення місцевого, орудного і знахідного відмінків. Нечленні форми іменників чоловічого роду о-говорів вживаються частіше, ніж нечленні форми іменників жіночого і середнього родів; форми однини виявляють більше відхилень від норми, ніж множини; найбільшою нестабільністю вживання артикля відзначаються назви родичів.

Наші висновки доцільно зіставити зі спостереженнями болгарських діалектологів, які, досліджуючи діалекти метрополії, встановлюють етапи втрати відмінкових форм у болгарській мові. Зазначено, що спочатку відмінкові форми зникають у формах множини, а потім — у формах однини. Раніше втрачає відмінкові форми середній рід, потім жіночий, і тільки після цього — чоловічий. Іменники на позначення неживих предметів втрачають відмінкові форми раніше, ніж на позначення живих істот; найдовше утримуються відмінкові форми у власних імен і назв спорідненості і свояцтва. Раніше від інших зникають форми місцевого й орудного відмінків, потім — давального і родового, і лише потім — знахідного [9: 33]. Тобто, найбільш стабільними у досліджуваних говірках є ті форми, що втратили відмінки раніше — форми множини, середнього та жіночого роду, іменників на позначення неживих предметів, нестабільні в говірках форми — чоловічого роду однини, власні імена та назви спорідненості — молодші, вони втратили відмінкові форми пізніше.

Щодо вживання артикля з власними назвами та назвами родичів у мовленні старшого покоління досліджувані говірки демонструють випереджуючий розвиток порівняно з говірками метрополії і літературною мовою. Водночас у говірках спостережено розвиток лексичних аналітичних засобів позначення спорідненості й утрату відповідних традиційних термінів спорідненості та свояцтва, що відповідає загальним тенденціям розвитку багатьох сучасних європейських мов і діалектів.

Найбільш динамічною є лексична система. Але вихід з активного ужитку лексичних балканізмів відбувається іншим шляхом: оскільки лексика жорстко пов'язана з реалією, лексичні балканізми зникають разом з реалією. Так, редукція складних форм традиційної соціонормативної культури супроводжується зменшенням обсягу пастушої терміносистеми. Лексичні балканізми зменшують валентність, втрачають словотвірний потенціал і, як правило, зазнають субституції — заступлення відповідними російськими, рідше українськими лексемами. У досліджуваних текстах кількість лексичних балканізмів незначна, близько 3% від загальної кількості лексем у тексті.

Інтеграція з іншими болгарськими говірками — міждіалектна взаємодія та взаємодія з іншими мовами регіону — не спричинили втрати самотності болгарських переселенських говірок. Підсумовуючи роль історичних та соціокультурних чинників, що сприяли збереженню болгар-переселенців як окремого етносу з актуалізованою етнічною самосвідомістю й історичною пам'яттю, науковці відзначають передусім переважну моноетнічність поселень, наявність зв'язків між болгарськими селами, збереження мови, фольклору, багатьох важливих рис традиційної духовної і матеріальної культури [7: 45]. На ступінь збереження етносу найбільшою мірою впливає ізоляваність регіону від міського впливу, міської культури, збереження архаїчних рис побуту. Провідне місце серед чинників збереження етнічної цілісності, безумовно, належить мові. У мові простежується більша стійкість субетнічних елементів. Цю особливість мови як засобу вербалізації інших форм культури відзначають етнографи та історики [7]. Не випадково дослідники переселенських говірок часто констатують факт збереження ними вихідної матірньої основи. Водночас спостерігається формування проміжної форми ідіому на шляху від діалекту до літературної мови — інтердіалекту, яке І. А. Стоянов окреслює терміном *бессарабське болгарське* або *буджакське болгарське койне* [10].

Відродженню національних культур, що почалося в 80-і роки ХХ ст., сприяло відновлення викладання болгарської мови у селах з болгарським населенням та в деяких містах, де є болгарські громади (м. Одеса, м. Ізмаїл, м. Київ, м. Бердянськ Запорізької обл.). Функціонуючи в умовах соціальної і національної рівноправності, мова болгарської меншини в сучасній Україні має належні умови для вільного й безперешкодного розвитку, хоча для досліджуваного регіону характерним є, на думку етнографів, незворотний рух у напрямку редукції складних форм традиційної соціонормативної культури. Ця редукція супроводжується і змінами структури говірок внаслідок впливу східного слов'янства.

1. Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. — М., 1949.

2. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. www.ukrstat.gov.ua.

3. Герд А. С. Диалект — региолект — просторечие // Русский язык в его функционировании: Тез. докл. Междунар. конф (III Шмелевские чтения). — М., 1998. — С. 20—21.
4. Гриценко П. Ю. Болгарські говірки України як феномен культури // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. — К., 1995. — С. 42—49.
5. Колесник В. А. Тенденции употребления артикля в болгарских говорах Юга Украины // Слов'янський збірник. — Одеса, 2002. — Вип IX. — С. 192—202.
6. Крысин Л. П. Социальная дифференциация системы современного русского национального языка // Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация. — М., 2003. — С. 33—103.
7. Наулко В. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори України // Матеріали міжнародного круглого столу «Болгари в Україні: в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасність)». — К., 1998.— С. 37—43.
8. Нерознак В. П. Типы языковых общностей: ареальная общность // Серия литературы и языка ИАН СССР, 1989. —Т. 48. — № 5. — С. 401—408.
9. Стойкое Ст. Българска диалектология. — София, 2002.
10. Стоянов И. Езикът на българите в Украйна и Молдова в социологичен аспект // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. — Велико Търново, 1994.—Т. 3. — С. 295—303.

В. А. Колесник

К ВОПРОСУ О СТАБИЛЬНОСТИ ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЫ (НА МАТЕРИАЛЕ БОЛГАРСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ГОВОРОВ)

Разные участки грамматической системы в неодинаковой степени подвержены редукции. Наиболее ощутимые изменения испытывает имя существительное. Слабыми участками являются слова с чисто грамматическими функциями — союзы, предлоги, местоимения, артикли; в результате интерференции первыми изменяются категории позднего периода формирования, в частности артикль в болгарском языке.

Ключевые слова: морфология, диалектология, артикль, языковые контакты, категориальное поле детерминации, болгарские переселенческие говоры.

V. A. Kolesnik

TO THE QUESTION OF DIALECT NORM STABILITY (ON BASIS OF BULGARIAN TRANSMIGRATORY DIALECTS)

Definite parts of languages (dialects) system are getting weaker to some extent. The greatest changes touch firstly the noun. The words having purely grammatical function, such as conjunctions, prepositions, pronouns, articles are the first to disappear on the universally weak areas. The article is a comparatively young grammatical category in the Bulgarian language, that's why it has a tendency to destruction as the result of interference.

Key words: morphology, dialectology, article, linguistic contacts, categorical field of determination, Bulgarian trans migratory dialects.